

ДОКУМЕНТАЛЕН СБОРНИК

Съставители ЮРА КОНСТАНТИНОВА | ИВАЙЛО НАЧЕВ

С ПОГЛЕД
към АМЕРИКА:

ИЗ СЕЛ ВА НЕ ТО

на български
арменци от
социалистическа
България

© Юра Константинова, Ивайло Начев, съставители, 2019
© Васил Пекунов, редактор, 2019
© Издателство „Факел“, 2019

ISBN 978-954-411-278-3

СЪДЪРЖАНИЕ

Встъпителни думи

Юлия Берберян 5

Предговор

Ю. Константинова, И. Начев 19

Арменската общност

в социалистическа България между
репатриацията и американската мечта

Ю. Константинова, И. Начев 25

Документи 59

1. Изселването в документите на БКП
и на български държавни институции 61

2. Арменските организации в България
за изселването 116

Спомени 223

Дирухи Крикорян 225

Мери Балян-Нурикян 234

Таквор Баронян 243

Гарабед Бардизбанян 247

Рая Заимова 259

Послеслов

Юлия Берберян 263

Опис на документите и снимките 265

Факсимилета 273

АРМЕНСКАТА ОБЩНОСТ В СОЦИАЛИСТИЧЕСКА БЪЛГАРИЯ МЕЖДУ РЕПАТРИАЦИЯТА И АМЕРИКАНСКАТА МЕЧТА

*Изгнаници клетки, отломка нищожна
от винаги храбър народ мъченик...*

Стихотворението „Арменци“, написано в самия край на XIX век от гениалния ни поет Пейо Яворов, по неповторимо емоционален начин обрисова българското отношение към арменците в страната. Връзките между българи и арменци често се определят като много близки и са в основата на множество изследвания за арменците в България. Действително, нашите два малки народа споделят сходна историческа съдба, борят се сякаш до безкрай за оцеляването си, страдат с общи болки и се подкрепят срещу общи врагове. Тази съпричастност и взаимопомощ обаче не бива да става повод да се пропускат политическите аспекти на другостта на арменската общност в Народна република България. Липсата на знание за изселването на арменци от България през 60-те години на XX век – за причините, които го провокират; за механизмите, с които се осъществява; за новия път, по който поемат стотици арменски семейства; за техните мечти, съдби и връзки с България – провокира научното ни любопитство и постави начало на изследователската ни дейност в тази посока.

АРМЕНЦИТЕ В БЪЛГАРИЯ ПРЕДИ 1944 Г.

В българските земи арменци се заселват още от древността. През османския период относително големи арменски общности вече съ-

Според Търновската конституция арменците в България имат равни права и задължения с тези на останалите български поданици, като запазват народностните си общини с автономност на вътрешнообщностния си живот. В началото на XX век. в страната функционират десет арменски общински начални училища, както и няколко частни. В навечерието на Балканските войни българското правителство дава съгласие за създаване на самостоятелна арменска църковна епархия, което е осъществено през 1924 г. През 1926 г. като избран орган се създава Епархийски съвет на арменската църква в България, който от 30-те години се утвърждава от Министерството на вътрешните работи и вероизповеданията. В междувоенния период в страната функционират традиционните арменски партии: Арменска революционна федерация – Ташнакцутюн, Социалдемократическа партия – Хънчак, Либерално-демократическа партия – Рамгавар, както и секция на арменските комунисти към БКП. След преврата от 19 май 1934 г. партиите в България, в това число и арменските, са забранени, а от 1938 г. се ограничава и самоуправлението на арменските общини като ръководствата им започват да се назначават от властите.

В огромното си мнозинство арменците са градско население, заето основно със занаятчийство и търговия. В края на XIX и началото на XX век в България съществуват около 30 големи арменски търговски фирми, от които близо 1/3 са със седалище в Пловдив. Те се занимават основно с внос на стоки от Великобритания и Франция, но дейността им постепенно запада поради провежданата от българските правителства политика на протекционизъм. Следващото поколение арменски предприемачи преориентира дейността си към създаването на съвместни предприятия с чужди търговски къщи и в съвместни международни предприятия, свързани с преработката на тютюн, кожи, коприна, текстил и др. Освен това арменци са традиционно в основата на различни занаяти като часовникарство, златарство, килимарство, производство на тютюн и шамповане. В резултат на безспорната предприемчивост на арменското население преди Втората световна война в България вече съществуват две арменски

банки – Кооперативна (популярна) банка „Тракия“ и Арменска популярна банка „Севан“.

Ил. 5. Членове на арменски социалистически кръжок, 1888-1889 г.

Многобройни са представителите на арменската общност, които са заети с интелектуални дейности в областта на културата, науката, изкуството, архитектурата и медицината. Дори само имената на проф. Александър Балабанов, архитекта Торос Тораманян, първия директор на БТА Оскар Искендер, печатаря Оник Пасехян, общественика Леон Филипов и скулптора проф. Григор Ахаронян са достатъчни да онагледят приноса на арменската общност в духовния живот на България в междувоенния период. Все пак си струва специално да се отбележи ролята на арменските печатари за духовното пробуждане на българския народ и за неговото културно развитие. В периода преди Освобождението почти цялата българска периодика и книги излизат в арменски печатници, а до Втората световна война в различни градове на страната ни се издават повече от 70 арменски вестника и над 200 книги на арменски език. За взаимното опознаване на двата наро-

да допринасят също така преводите на български автори (например Любен Каравелов, Захари Стоянов, Пейо Яворов) на арменски език и на арменска литература на български език (един от първите известни преводачи от арменски е Димитър Полянов).

Ил. 6. Ученици от арменското училище в Пловдив на излет по Сахат тепе, 1931 г.

Не по-малко важни от конкретните данни за броя на арменското население в България и неговия принос за развитието и просперитета на българската държава и общество са отличните връзки и взаимната подкрепа, които характеризират отношенията между българи и арменци на лично, идейно и политическо ниво. Без разбирането на взаимната обвързаност на борбите, възжеленията и загубите на двата народа не е възможно да бъдат оценени в тяхната пълнота фактите от по-далечното или по-близкото историческо минало. Една от основните причините за действително тесните връзки между двата народа е общата им борба срещу османската власт, която за дълъг период от време ги лишава от самостоятелно развитие и потушава с кървава жестокост всеки техен опит за освобождение. Известна е помощта, която местното арменско население оказва на българските заточени-

те в Диарбекир, подкрепата на арменците за създаването на Българската екзархия, спасяването на българи по време на Руско-турската освободителна война и др. Българите, от своя страна, също проявяват съчувствие и подкрепа към подложените на преследване и убийства арменци като организират митинги в тяхна защита, подпомагат преминаването им в България и съдействат на много от желящите бежанци да се установят в страната.

Ил. 7. Арменци в двора на арменската църква в Силистра, 15 август 1941 г.

Освен лична, човешка и хуманна подкрепа налице е и сътрудничеството между революционните организации на българите (Вътрешната македоно-одринска революционна организация) и на арменците (Арменската революционна федерация – Ташнакцутюн), борещи се срещу османската власт. Известно е, че българските атентатори, взривили през април 1903 г. сградата на Банк Отоман в Солун, черпят вдъхновение от арменските си събратя, които през август 1896 г. превземат сградата на Отоманската банка в турската столица, заплашвайки да я взривят. Факт е, че двете организации подкрепят взаимно акциите си с изработка и доставка на оръжие и експлозиви,

с укриване и обучение на революционни кадри, с логистично и пропагандно сътрудничество, а революционната им борба е скрепена с кръвта на загиналите. Такъв е примерът с избитите след неуспешния опит за отвличане на одринския валия Ариф паша през 1901 г. Слави Мерджанов, Бедрос Сиремджиян, Ованес Таракджиян, Иван Котков, Ованес Зармарян, Петър Соколов, Оник Торосян и Христо Хаджилиев.

Съвсем естествено е революционните връзки между българи и арменци да се развият и във военни. Известно е, че още по време на Сръбско-българската война (1885 г.) в тила на противника действа чета, съставена от арменци и българи под предводителството на Оник Бабаджян. По време на Балканските войни на страната на българската армия в състава на Македоно-одринското опълчение се бие Арменска доброволческа рота със собствено знаме и числен състав между 230 и 273 души. За командир на ротата е назначен подпоручик Карекин Нъждех, а за воевода е избран легендарният Андраник Озаян. Много са офицерите от арменски произход, които допринасят за българските победи в Балканските войни. Сред тях се открояват полковник Бохос Бохосян, полковник Гарабед Вартазармян, подполковник Емануел Джерахов, полковник Каприел Гарабедян, капитан Гарабед Печаян, но не бива да пренебрегва и саможертвата на редовите войници, защитили с живота си българската кауза. Арменци се бият самоотвержено в състава на българската армия по време на двете световни войни, за което много от тях получават високи военни отличия и остават в паметта на идните поколения.

ПАРТИЙНО-ДЪРЖАВНАТА ПОЛИТИКА ПО ОТНОШЕНИЕ НА АРМЕНЦИТЕ В ПЪРВОТО ДЕСЕТИЛЕТИЕ СЛЕД 1944 Г. И ИЗСЕЛВАНЕТО В СССР

По данни на вътрешното министерство арменската общност в България наброява над 29 000 души към края на Втората световна

война. Според статистическите преброявания в периода 1946-1965 г. броят на арменците е между 21 600 и 21 900 души. Арменското население е съсредоточено в няколко големи града, като най-голямата арменска общност от над 8 000 души живее в Пловдив. Във Варна арменците са около 6 000, а в София и Бургас надминават 4 000. Големи арменски групи живеят също в Русе и Стара Загора. Според данни от септември 1946 г. общо 707 арменци основно от областите Пловдив, Варна, Бургас и София са членове на комунистическата партия¹.

Настъпилите в периода след 9 септември 1944 г. резки промени в развитието на България не подминават и арменската общност в страната. При новия режим редица български арменци стават обект на арести и политически репресии. Още през есента на 1944 г. няколко десетки души са арестувани и изпратени в съветски затвори. Сред тях е споменатият вече военен и революционер Карекин Нъждех, който е арестуван и изпратен в затвор в СССР, където по-късно умира. Политическите репресии не стихват след първоначалната вълна. През 1949 г. само от София шестима души са изпратени в трудови лагери заради обвинения, че са отправяли критики по адрес на властта. Провиненията се изразяват в „разпространяване на вражески слухове“, „пасивно бойкотиране на мероприятията на ОФ“, „злостна пропаганда против репетрацията в Съв. Армения и разпространяване на неверни слухове по адреса на СССР“².

Но дори да оставим настрана политически мотивираните репресии, мнозина се оказват врагове по различни други причини. Като градско население с добри позиции в стопанския живот много арменци биват засегнати от новия строй. Първи пострадват по-едри индустриалци, търговците и собствениците на недвижимо имущество, чиито имоти са национализирани през 1948 г. По-късно идва ред и на различните занаятчии – голямата част от арменското население,

¹ ЦДА, фонд 1Б, оп. 12, а.е. 168, л. 5.

² КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата. Документален сборник. София, 2015, с.135. Тук и на другите места, където се цитират пасажии от документите на ДС, е запазено изписването, така както е дадено в оригинала.

чиито работилници и дюкяни биват затворени. И в крайна сметка засегнати се оказват всички тези, за които възможностите, предоставяни от новия режим, твърде много се разминават с обещаваното от партийно-държавната пропагандна машина.

Настъпват редица промени и по отношение на организационния живот на арменската общност. Скоро след 9 септември 1944 г. арменските общини губят своето значение – те са ликвидирани, а функциите им са поети от местните държавни власти. Като самостоятелни органи остават да съществуват църковните настоятелства на местата, където има компактно арменско население и църковен храм, но те са само номинално самостоятелни, тъй като и върху тяхната дейност се упражнява контрол от страна на казионната организация „Ереван“. Църковните настоятелства в страната, основани към общо 14-те църкви в различните градове с голямо арменско население, се ръководят от Епархийския съвет на Арменската апостолическа църква в България, чието седалище е в София. Той е формиран като нов постоянен орган през 1949 г., след като през 1944 г. е разпуснат съществуващият тогава съвет. В единадесет града продължават да функционират арменски училища, а в четирите града с големи арменски общности – София, Пловдив, Варна и Бургас – има и прогимназии. Общо около 1000 деца посещават арменските училища в страната.

В същото време тоталитарната държава извършва централизация на политическата, културната и просветната дейност на арменските дружества. Разформироваха се съществуващите до момента организации, редица от които са обявени за „фашистки“ и „контрареволуционни“, и е конфискувано имуществото и документацията им. Още през октомври 1944 г. се създава Културно-просветното дружество „Ереван“, което заема мястото на учредения на 21 септември с.г. Временен централен комитет на ОФ. Това Дружество има за цел да концентрира и в голяма степен да контролира дейността на арменската общност. Негови клонове се създават и в останалите градове с големи арменски общности – Пловдив, Варна и Русе.

Ил. 8. Ученици от арменското училище в Пловдив на излет до Асеновата крепост, 1942 г.

Сред целите, както са формулирани в приетия през 1945 г. устав на дружеството „Ереван“, фигурират популяризиране сред българските арменци на правителствената политика и „засдравяване на чувствата на безрезервно доверие и обич [...] спрямо Съветска Армения“. Също така се цели разпространение „всрещ широките народни маси“ на културните придобивки на Съветска Армения и създаване на здрави връзки с нея. На по-задно място е поставено взаимното опознаване между българската и арменската култура. Като критерии за членство в организацията са посочени „прогресивни убеждения“ и „обич и доверие спрямо Съветска Армения“. Към края на 1945 г. членовете на дружество „Ереван“ достигат до около 600 души, а в края на десетилетието броят им се удвоява, въпреки че някои от първоначалните членове са се изселили междуременно в Съветска Армения. Първоначално дружеството има отдел за спорт, отдел за жени и отдел за младежи, които в края на 40-те години на XX век са извадени от състава на организацията и преминават към общите за страната отдели на ОФ.

Ил. 9 и ил. 10. Манифестация в Силистра с участието на певческия хор, танцовия състав и други представители на Арменската прогресивна организация „Ереван“, 1945 г.

Дейността на дружество „Ереван“, „едничката прогресивна организация“ на арменците в България, според квалификациите на МВР, намира външен израз основно чрез публикации, събрания, лекции, курсове, отбелязване на исторически годишнини, театрални и музикални представления и т.н. Навлизането в организацията на нови хора, след като през 1948 г. дружеството „Ереван“ дава право също и на бившите членове на разпуснатите „вражески“ организации да членуват в него, предизвиква опасения сред властите в каква степен ще може да бъде контролирана дейността ѝ. В края на 40-те години се извършват масови чистки, като не е подминато и ръководството на организацията. Председател на дружеството още от основаването му е Каприел Каприелов, високопоставен функционер в йерархията на БКП и структурите на МВР. Той е активен член на комунистическата партия още преди 1944 г., заради което лежи два пъти в затвора, общо над 10 години. Това обаче не пречи да бъде свален от поста през 1950 г. и осъден. Много скоро обаче, през 1954 г., генерал Каприелов е реабилитиран и върнат в структурите на Държавна сигурност (ДС), а по-късно той отново оглавява дружеството.

То има собствен печатен орган – едноименния вестник „Ереван“, който става единствено издание на арменската общност. Според квалификациите на работещите в МВР по арменската линия сред главните задачи на организацията е да „насажда [...] новите разбирания за Съветска Армения“ и да „агитира за емиграция в Съветска Армения“³. В доклад на службите от 1949 г. пък се прави заключението, че организация „Ереван“ със своята дейност „спомага за разпространяване на прогресивни идеи сред арменското малцинство и допринася за построяването на социализма в Народна Република България“⁴.

Освен „Ереван“ дейност продължава да развива и благотворителното дружество „Парекордзаган“, въпреки че то не е официално признато. Дружеството „Парекордзаган“ е част от голямата световна арменска организация със същото име, създадена през 1906 г. в

³ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 99.

⁴ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 115.

Кайро с централа за Европа, намираща се в Париж, и главна квартира в Ню Йорк (известно е като Armenian General Benevolent Union). Първият клон това дружество в България е създаден още през 1910 г. в Пловдив. След 1944 г. една от основните му дейности е събиране на помощи за храна и пътни разходи за заминаващите за Съветска Армения. „Парекордзаган“ успява да набере значителни суми за целта в периода 1946-1948 г. и най-вероятно това е причината, поради която властите си затварят временно очите пред продължаващата му дейност. Независимо от това на организацията се гледа с голямо недоверие, недвусмислено изразено в твърдения от доклади на ДС, че тя „под прикритието на помощи върши своята гадна шпионска дейност“. Потвърждение за подобна вражеска дейност се търси в това, че дружеството подканяло арменците, които са получили помощи, да изпращат групови благодарствени писма до Съединените щати⁵.

Ил. 11. Гимнастически упражнения по време на пионерско тържество в двора на арменското училище в Пловдив, 1947 г.

⁵ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 158.

Общите настроения в арменската общност и в частност нагласите за евентуално изселване от страната са следени изкъсо от властите. Специален отдел на Държавна сигурност се занимава с мероприятията по линия на малцинствата. Следи се за настроенията сред арменците, като специално се изисква информация дали и какви настроения има за изселване (също така кой ги подбужда) и къде биха желали да се изселят (посочени са няколко възможни дестинации, включително Палестина, Съветска Армения и Съединените щати). В края на 40-те години на XX век са регистрирани настроения за изселвания и в Турция, особено сред по-заможни арменци, които са засегнати от национализацията на техните фабрики или одържавяването на жилищата им. Така например в доклад от 1949 г. се посочва, че сред „реакционно настроените елементи“ (слушачи английски или турски радиостанции) се констатира голямо желание за изселване в Съединените щати или Турция⁶.

Като част от дейността на службите отделни български арменци биват „взети на активна разработка по линия на малцинствата“, а дейността на десетки други е наблюдавана от по-голяма дистанция. В края на 40-те години агентурният апарат по арменска линия само в София наброява дузина агенти и информатори. Отблизо се следи и дейността на дружество „Ереван“, в чиито редове има агенти и информатори, които участват в заседанията на организацията. Наличните данни за 1950 г. показват увеличение на състава на софийската ДС по арменска линия до 15 души, като в страната има още общо 31 души агенти и информатори⁷.

В документите на ДС като най-значима заплаха сред арменските групи фигурират бившите членове на Арменска революционна федерация – Ташнагцутюн, които са определяни като „най-ревностни крепители на фашисткия строй“. Именно на тях комунистическата власт гледа с огромно подозрение. Обвинявани са в разпространение на „зловредни слухове по адреса на Народната власт“, като например

⁶ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 135.

⁷ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 156.

този, че арменци изселили се в Съветска Армения, впоследствие бягат в Турция. Като вражеска се определя и Социалдемократическата партия – Хънчак, но според документите на МВР прояви има само от страна на техния лидер Харатюн Бохосян, който непосредствено след 9 септември 1944 г. заема „една реакциона страна“ и като директор на арменското училище саботира образуването на организацията „Септемврийче“. Към досието му се прибавя критика на „видни арменски дейтели“, заради което Бохосян бива „оволнен и изпратен на Местожителство в гр. Нови Пазар“⁸. Прояви от страна на Либерално-демократическа партия – Рамгавар, не са отбелязани.

Паралелно с изграждането на дружество „Ереван“ и организацията на службите на ДС по арменска линия започва мащабна кампания за организиране на изселване в СССР. То е резултат от съветско решение с наименование „За мероприятията по въпроса за връщането на арменците от чужбина в Съветска Армения“, прието на 21 ноември 1945 г. По предварителни изчисления на съветското ръководство се очаква в АССР да пристигнат около 360 000 арменци от цял свят. Общият брой на преселилите се обаче едва достига 90 000 души. Причината е, че още с първата вълна репатрирани, пристигнала в страната през втората половина на 1946 г., стават ясни многобройните социално-битови проблеми, които правят невъзможно осъществяването на мащабния план. От септември 1948 г. репатриацията в Съветска Армения е фактически спряна, като официално това е оправдано с наличието на американски агенти сред репатрираните.

Фактът, че България се намира изцяло в съветската сфера на влияние, предопределя централизираното и контролирано изселване на арменците от страната, което е подпомагано активно от различни държавни органи. Скоро след обявяването на съветския план за заселване в Съветска Армения, на 18 февруари 1946 г. в България се учредява специален Комитет по репатриациите под шапката на дружество „Ереван“. Той се занимава с уреждането на всички въпроси

⁸ КРДОПБГДСРБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 94.

по заминаването, включително записване, правни и имуществени въпроси и т.н. Централата на комитета се намира в София, а местни клонове се създават в градовете с голямо арменско население в провинцията.

Въпреки че в документите този процес по изселването е определян като „доброволен“ и е представян като желание на заминаващите за завръщане в историческата им родина, не може да се подмине фактът, че се полагат систематични усилия в различни посоки за улесняване и насърчаване на това изселване. Дори през 1955 г., т.е. близо седем години след спиране на процеса по репатриране, дружество „Ереван“ продължава да се опитва да изпрати в Съветска Армения членове на арменски семейства, които поради отменяне на репатрираните са останали в България. Не е допуснат обаче дори намек за възможност за изселване в друга държава. Нещо повече – тези, които си позволяват да критикуват изселването, ги грози интерниране в трудов лагер, каквито случаи има регистрирани в по-горе цитираните документи. Като част от мероприятията комитетът по репатриацията организира редица добре разгласени разяснителни събрания сред общността, които имат за цел да мотивират възможно повече български арменци да предприемат тази стъпка.

Ил. 12. Правителствения дом в Ереван, Арменска ССР, 1965 г.

В същото време на Министерския съвет са предложени редица улесняващи процеса мерки като безмитен износ на имущество, безплатни паспорти, превоз по железниците, освобождаване от военна повинност на желаещите да се изселят донаторници и др. По предложение на БНБ лимитът на паричните преводи на изселващите е определен на 10 000 лв. Тази сума се явява изключение от общата политика за ограничаване на изтичането на капитали от страната, което е прието единствено по причина на подкрепата за изселването, заявена от страна на СССР. Приема се дори специално постановление на Министерския съвет с мерки за подпомагане на изселването. Това постановление задължава всички държавни органи да му оказват „всестранно съдействие“. За да не се създаде опасен за властта прецедент и да се избегне създаването на настроения за изселване сред други етнически групи, всички давани облекчения са предоставяни по административен път. Това е правено, без на събитията да се дава особена гласност сред обществото, каквато е изричната препоръка на специалната междуведомствена група, занимаваща се с въпроса.

През първата година от дейността на Комитета се получава одобрение за заминаване на 3 500 души, каквато е бройката, за която Съветска Армения е обявила, че има готовност да приеме. След първоначалната относително голяма изселническа вълна броят на заминаващите рязко намалява. Като се включат заминалите в следващите години по-малки групи, общият брой на отпразилите се към Съветска Армения достига до около 5 000 души. Част от тях обаче се връщат в България през следващите години, подават молби за възстановяване на българското си гражданство и остават да живеят в България⁹.

В доклад на службите относно арменското малцинство в България от 1947 г. са направени някои наблюдения за социалния профил на изселващите се към Съветска Армения. Според служителя на ДС склонни в най-голяма степен към изселване са най-бедните в общността, докато по-заможните заемат изчаквателна позиция: „В връс-

⁹ Виж напр. документ №1.7 в сборника.

ка с преселването на арменското население от България в АССР се забелязва едно раздвижване. Бедната малоимотна класа се готви веднага да замине, да се пресели в Съв Армения. Средните арменци предпочитат чрез една искурзия да проучат условията в АССР и тогава да решат. Богатата класа предпочита да остане в България до момента когато икономическите ограничения е принудат да се пресели в САЩ¹⁰. Трябва да се отбележи, че с оглед на темата на настоящия сборник това толкова ранно споменаване, още през 1947 г., на вероятност за преселване на български арменци в Съединените щати представлява особено голям интерес.

ИЗСЕЛВАНЕТО ПРЕЗ 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ ВЕК

Изселването към САЩ, което започва в началото 60-те години на ХХ век, се различава в редица отношения от по-ранното изселване към Съветска Армения. Съществена разлика е, че при него не се оказва всестранната подкрепа от различни държавно-партийни органи, каквато има по-рано. Немаловажен детайл е, че за разлика от масираната пропаганда в полза на заминаването от 40-те години на ХХ век изселническата вълна, насочена извън социалистическия лагер, не само не е подпомагана от различни разяснителни мероприятия, но информацията за нея почти не достига до широката общественост. И за разлика от еднозначната подкрепа при изселването към Съветска Армения политиката спрямо по-късната изселническа вълна преминава през няколко различни етапа.

Изселването, което протича в периода между 1962 и 1969 г., може да бъде разглеждано като истинска аномалия на фона на реалността в Народна република България (НРБ), където с големи трудности са давани разрешения (и то на строго проверявани лица) дори само за краткосрочни пътувания извън социалистическия лагер. В периода на изселването могат да се обособят няколко различни фази. В оп-

¹⁰ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 90.

ределени моменти властите допускат емиграцията, макар и това да е правено в повечето случаи с неохота. Потокът от желаещи е ограничен основно с различни бюрократични процедури, включващи подаване на молби за освобождаване от българско гражданство, които се разглеждат в Министерството на правосъдието. По косвени данни може да се изкаже твърдението (такива податки има и в интервютата в този сборник), че паралелно с официалната процедура се е налагало намирането на „връзки“¹¹ на съответните места, които да направят възможно одобрението.

На два пъти изселването е забранявано, като окончателно замирананията са прекратени през 1969 г., когато набиращият скорост процес заплашва да се превърне в масово изселване на арменците от България, наброяващи по това време около 22 000 души. Тези противоречащи си ходове на властта показват, че трудно може да се говори за ясна и монолитна държавно-партийна политика спрямо арменското малцинство, а съответно и за последователна политика по отношение на изселническата вълна в периода 1962-1969 г. Макар поради ограничения брой на арменската етническа група изселническата вълна към Съединените щати да не представлява сериозна икономическа и социална заплаха, тя създава рисковете за репутацията на режима пред външния свят и за вътрешнополитическата му стабилност.

Настроения за изселване са регистрирани далеч преди започването на процеса. Непубликуван документ от комисията по досиетата показва тяхното наличие още през 50-те години на ХХ век. Според донесение на агент „Иванов“ от декември 1958 г. служителка от БНБ в Сливен споменава, че между арменските семейства в града съществува желание за изселване в Съединените щати¹². В донесението е по-

¹¹ С понятието „връзки“ в социалистическа България се назовават клиентелистки отношения, играещи важна роля в широкия диапазон дейности от устройването на работа до откриването на различни продукти по магазините.

¹² КРДОПБГДСРСБНА, Архив на МВР, фонд 2, оп. 3, а.е. 72, с. 113.

сочен конкретен човек – безпартиен шивач, който иска да се изсели. Банковата служителка твърди, че въпросът за изселването щял да се разреши след Нова година. Според това сведение въпросът е повдигнат от американски арменци, които заявили, че чрез правителството ще изискат желаещите арменци от България да заминат за Съединените щати.

Според справка на ДС, позоваваща се на сведения на бивш агент, изселнически настроения са регистрирани отново през 1962 г., след като се разбира, че немалко арменци от Румъния са заминали за Ливан, откъдето са изпратени в друга страна по техен избор. В този секретен доклад се споменава, че „много семейства“ сред арменците в България изявяват желание и те да се изселят. Желаещите са подпомогани от арменец, бивш български гражданин, който към този момент има ливанско гражданство. Последният посещава множество градове, където набира желаещи да се изселят. В донесението се съобщава още, че това е широко обсъждана тема сред арменците в Бургас¹³. Първите сведения за изселвания са за 91 семейства, включващи 170 души, които получават разрешение за изселване през 1962 и 1963 г. Голямата част от тази първа група (80 семейства) отначало отпътува за Ливан, откъдето след известен престой се отправя за Съединените щати¹⁴. Това става и пътят, по който преминават повечето изселници през следващите години. Важно условие при мотивиране пред властите на искането за изселване е наличието на роднина в чужбина, който да изпрати покана на желаещите да напуснат България.

Информацията за началния период, с която разполагаме, показва единствено колко са реално заминалите арменци, без да се уточнява колко са на брой всички подадени молби за изселване. Очевидно обаче има значителна разлика между броя на желаещите да напуснат страната и действително изселилите се, както личи от документ на Градския комитет на БКП във Варна. Според наличните данни пър-

¹³ КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 169.

¹⁴ Документ №1.2. в сборника.

вите опити за изселване в града датират от 1963 г., когато молби подават 5 семейства или общо 20 души. На това обаче властите отговарят с натиск за промяна на решението им: „Благодарение на навременната намеса на организацията „Ереван“ и взетите мерки от ГК на БКП, някои оттеглиха молбите си, а на други беше отказано разрешение“¹⁵.

Сведенията за територията на цялата страна показват, че в периода януари-ноември 1963 г. са подадени общо 400 молби, а положителен отговор за заминаване са получили 137. От тях 126 семейства вече са заминали за Ливан и Турция¹⁶. В края на годината се очертава кризисна ситуация с достигането на бройката от 500 молби. Трябва да се има предвид, че с първата вълна на изселване се занимават органите на МВР, а документите на това ведомство не са предадени в Държавните агенция „Архиви“. Ето защо към момента е невъзможно да се направи по-детайлно проучване на въпроса. Въпреки това може спокойно да се твърди, че макар броят на желаещите да се изселят от България арменци да не изглежда голям, той представлява огромен проблем в условията на Студената война, което е видно дори само от факта, че с въпроса се занимават най-високите етажи на партийно-държавния апарат.

Властите си обясняват големия брой арменци, желаещи да напуснат страната, със засилената чужда пропаганда. Тази чужда пропаганда според тълкуванието им включва писма от чужбина до близките в България с обещания за „лесни печалби и богат живот“. Препоръката на завеждащия отдел „Пропаганда и агитация“ е незабавно да бъде спряно приемането на нови молби и разрешения за изселване¹⁷. В началото на 1964 г. ЦК на БКП взема решението за пълното спиране на разглеждането на нови молби за изселване, с което приключва първата изселническа вълна на арменци от България към Ливан и Турция с крайна дестинация Съединените щати.

¹⁵ Документ №1.3. в сборника.

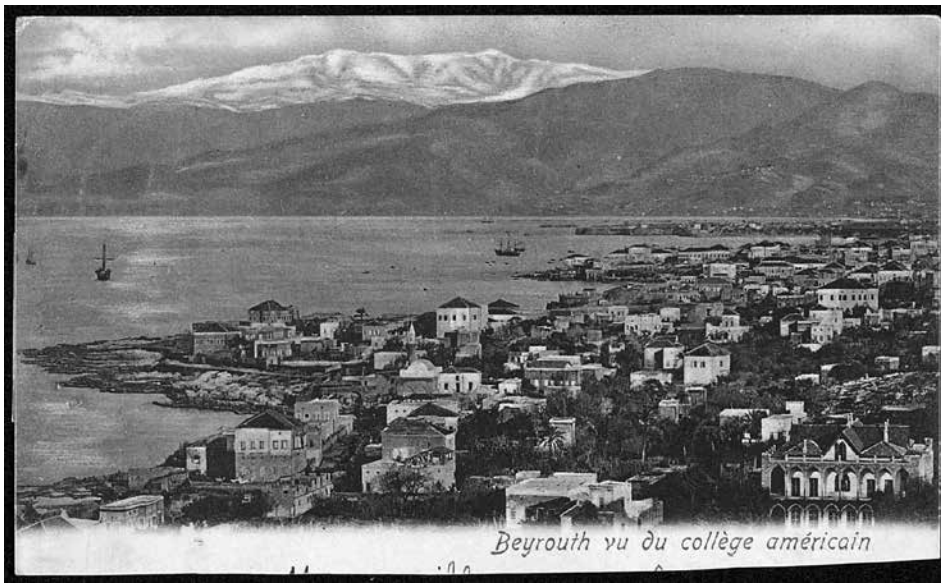
¹⁶ Документ №1.1. в сборника.

¹⁷ Пак там.

Едно от обясненията от страна на властите за увеличаващия се брой желаещи да емигрират е агитация и от страна на новооткритата в страната легация на Съединените щати. Дипломатическите отношения между двете страни са прекъснати през 1950 г. заради арестуване на американски дипломати и са подновени през 1959 г. От гледна точка на международните отношения би следвало да се отбележи, че действително през периода настъпва известно нормализиране на контактите със Съединените щати, което е част от подобрението на отношенията между Москва и Вашингтон. В тази връзка може да се посочи и дългото, почти едномесечно, посещение, което Тодор Живков прави през 1960 г. в Съединените щати, при което той взема участие в работата на Общото събрание на ООН.

Отговорността за изселването обаче се приписва най-вече на американската арменска организация – АНЧА (American National Committee for Homeless Armenians, също срещано като American National Committee to Aid Homeless Armenians, ANCHA), чието участие в процеса е добре документирано. В документите на българските институции тя фигурира с различни имена – „американски комитет за подпомагане на изселниците от социалистическите страни с бюро в Бейрут“ или „арменска организация за настаняване на безотечествени арменци със седалище в Бейрут“, – но винаги е обвинявана, че фактически е орган на американското разузнаване, подмамващ арменците да се изселят. Според пропагандното тълкувание на властите в комунистическа България действителната цел на тази организация е „да засили идеологическата диверсия на империализма сред арменците, граждани на социалистическите страни, да възхвалява буржоазния начин на живот, стремежът към леко и бързо забогатяване“. Нейната дейност се вписва в глобалното противопоставяне между Изтока и Запада в годините на Студената война и ѝ се приписват шпионски, подривачки, диверсионни и дискредитиращи действия¹⁸.

¹⁸ Виж напр. документ №1.4. в сборника.

Ил. 13. По-ранна снимка на Бейрут с част от сградата на американския колеж

Без съмнение изселването се извършва в най-голяма степен благодарение на АНЧА, която е създадена през 1947 г., за да подпомага емиграцията в Съединените щати на арменци, пострадали по време на Втората световна война. В основата на нейното възникване е нежеланието на арменците, оказали се в края на войната в териториите, окупирани от Западните съюзнички, да бъдат репатрирани в СССР. Още през октомври 1944 г. съветското правителство образува Управление по въпросите на репатриацията, начело с генерал-полковник Ф. И. Голиков, бивш началник на разузнаването на Червената армия, което трябва да извърши пълна репатриация на съветските граждани и да не допусне създаването на нова емиграция. Именно с намерението да подкрепят своите сънародници, които не желаят да се върнат в СССР, арменските общности в САЩ започват да събират средства и създават АНЧА, след което с помощта на американското правителство организират поэтапното прехвърляне и настаняване на свои сънародници в Америка. В основата на нейното създаване е собственикът на ресторанта „Омар Хайям“ в Сан Франциско Джордж

Мардикян, който по нареждане на Министерството на отбраната на САЩ в годините на Втората световна война ръководи дейността по снабдяване на американската армия с продоволствия и в това си качество попада в арменския лагер в Щутгарт.

Първоначално АНЧА организира настаняването основно на арменци от СССР, които в края на войната се намират на териториите на Германия (Щутгарт), Австрия и Италия. Към началото на 50-те години на ХХ век тя насочва усилията си и към Близкия изток, основно Ливан, Сирия и Йордания, от които на практика не се извършва репатриация към СССР и в които освен традиционните арменски общности се стичат и арменци от други държави. Само в периода 1947-1952 г. АНЧА подпомага преместването в САЩ на около 4 500 „лишени от родина арменци-изгнаници“. През 1957 г. в Бейрут пристига Сурен Сароян – вицепрезидент на АНЧА, който фактически превръща Ливан в разпределителен център на арменската емиграция. Той организира системата по получаване на визи за заселване в САЩ – доброволци на АНЧА изпращат на арменците в Ливан писма с покана от фалшиви роднини или приятели в Америка, а разходите по издаването на визите се поемат от различни международни организации, сред които са Световния съвет на църквите (Church World Service), ООН и др. През 1962 г. в САЩ е приет нов закон за миграцията, който облекчава влизането в страната на политически бежанци, ако съществуват гаранции за тяхната подкрепа от страна на обществени организации. Това благоприятства арменците от социалистическите страни, желаещи да се заселят там. Именно от тази система се възползват и арменците, които искат да се изселят от България и да потърсят по-добър живот извън социалистическия блок.

Разбира се, причините за арменското изселване би следвало да бъдат търсени в още няколко посоки. Не може да се пренебрегне очевидното недоволство от режима и очакванията за по-добри възможности отвъд „Желязната завеса“. Според протоколите от заседанията на Централното ръководство на дружество „Ереван“ хората, които показват желание да се изселят, са най-вече „бивши частници и дреб-

ни търговци“, очевидно недоволни от национализирането на бизнеса им¹⁹. Не е без значение и фактът, че като част от един разпръснат в различни краища на света народ българските арменци имат близки и познати в различни страни, с които запазват връзки дори и при всичките ограничения в условията на Студената война. Наличието на голяма арменска диаспора води до това, че мнозина поддържат контакти с близки и роднини по света чрез писма и колети. Освен това в различни доклади се отбелязва слушането на „вражески радиостанции“. Редица от големите международни арменски организации също продължават да поддържат контакти с отделни хора в страната²⁰.

Емиграцията би следвало да бъде разглеждана и в контекста на промяната в политиката спрямо малцинствата в НРБ, която се изразява в промяната на първоначалното признаване на редица права на малцинствата. В първите години непосредствено след Втората световна война партийната политика спрямо различните етнически малцинства е в голяма степен водена от идеята за привличането им на страната на все още консолидиращата власт на комунистическа партия. Тази първоначална търпимост обаче преминава постепенно в политики на натиск за асимилация, набиращи скорост към момента на изселването на арменците към Съединените щати. Този завой в политиката на БКП е видим дори в основния закон. При доминираща идея за многонационална държава в Конституцията от 1947 г. са включени редица разпоредби, които имат за цел защита на различни права на националните малцинства. Тази първоначална концепция бива заменена с политика на засилващ се контрол, особено след 1956 г. Все по-изразени стават редица асимилационни политики и постепенно се оформя проекта за налагане на единна българска социалистическа нация. Тази промяна е окончателно отразена в Конституцията от 1971 г., където вместо „национални малцинства“ започва да се говори за „граждани от небългарски произход“.

¹⁹ Документ №2.5. в сборника.

²⁰ Виж напр. КРДОПБГДСРСБНА, Държавна сигурност и малцинствата..., с. 148-149.

Разбира се, трябва да се има предвид, че политиката на БКП към отделните малцинства е доста различна. Арменците в България са „специално малцинство“ – с висока степен на социална, икономическа и политическа приспособимост, което приема България за своя родина и не създава проблеми на управляващите. Въпреки това те също попадат под ударите на новата политика на БКП, която е насочена към постепенно ограничаване на правата и автономията на малцинствата. Примери за това са случаите с разрушаването или отчуждаването с цел разрушаване на арменските църкви в Стара Загора, Пазарджик, Сливен, Айтос и Бургас, а също и закриването на арменски училища, съществували по време на „турското иго и фашизма“. Тези действия на властта поражда недоволство сред арменската общност в България и са един от катализаторите за изселването към САЩ²¹. Показателен е фактът, че според Централното ръководство на дружество „Ереван“ сред желаещите да се изселят са членове на църковни настоятелства и дори на Епархийския съвет на Арменската църква, начело с председателя му Агоп Бален²².

По-малко от две години след спирането на първата арменска изселническа вълна партийно-държавната политиката прави нов завой. През 1965 г. започва процес, който изглежда е замислен като силно контролирано допускане на неголям брой нови молби, и то само от определени категории лица. Тази промяна е мотивирана с обяснението, че спирането на изселниците „подхранва вражеската пропаганда срещу НРБ“. Споменава се и не особено ясното твърдение „създават [се] излишни настроения“. Изтъква се също така, че много от арменците са занаятчии или имат свободни професии, така че няма риск тяхното изселване да повлияе на икономиката, още повече че „много от тях са с напреднала възраст и неработоспособни“²³. Забраната за изселване обаче се вдига при изричното указание да се избягва заминаването на големи групи от хора по едно и също време. Отдел

²¹ Документи №2.1. и №2.2. в сборника.

²² Документ №2.5. в сборника.

²³ Документ №1.2. в сборника.

„Външна политика и международни връзки“ на ЦК на БКП добавя и препоръката „да се разрешава изселване само на някои категории арменци, предимно възрастни лица, без особена квалификация“²⁴. В друг документ се говори за „предимно възрастни и болни хора“.

Събитията обаче придобиват съвсем различен ход. Частичното либерализиране на режима води до надигането на нова изселническа вълна и съответно до ново спиране през 1969 г., когато в официални документи започва да се говори за „масова психоза за изселване, която за съжаление е обхванала голяма част от арменското малцинство“²⁵. През 1966 г. са подадени 324 молби, като обаче само 53 семейства получават разрешение за изселване. Отказите са мотивирани с това, че в подалите молби семейства влизат „млади и на средна възраст работоспособни хора“²⁶. Въпреки отказите почти всички желаещи да се изселят подават повторно молби. Към този момент властите отново преразглеждат позицията си и отпускат режима на заминаване с обяснението, че е много трудно по-младите поколение да бъдат отделени от възрастните.

ЦК на БКП дава указания „да се прави по-широка преценка, каквато [се] прави и за останалите български граждани от еврейска, гръцка и други народности, като се разрешава на по-широк кръг от арменци да се изселват“²⁷. Остават ограниченията само при няколко групи, а именно: смесени бракове, донаторници и специалисти в различни области. Протоколите на Комисията по българското гражданство към Министерството на правосъдието показват, че това указание широко отваря врата за безпринципни решения кои семейства могат да се изселят и на кои се забранява. Там са видими и направо абсурдни решения, даващи разрешение за отказ от българско гражданство само на някои членове на едно семейство и отказващи такова на други. Това създава предпоставка за корупция, трудни решения, разделяне на близки роднини и човешки трагедии.

²⁴ Пак там.

²⁵ Документ №1.3. в сборника.

²⁶ Пак там.

²⁷ Пак там.

Молбите през 1967 г. са само 59, но предвид сигналите за облекчаване на режима за заминаване през следващата година броят им скача до 462. Общо за целия втори период на изселване постъпват 881 молби, от които са разгледани само половината. От разгледаните са одобрени 289 молби, а 152 получават отрицателен отговор. Напливът продължава и в началото на 1969 г., но мащабите на очертаващото се изселване очевидно стряскат властите. „Пропагандата за охолен и богат живот разбърква съзнанието на стотици [...] има опасност да поиска изселване почти цялото арменско малцинство“ според официалната оценка на събитията.

Точно както в случая с репатрирането на арменци в АССР, така и сега на дружество „Ереван“ е възложена агитационната работа. Само че този път задачата му не е да съдейства, а да противодейства на изселването, определено като следствие от „вражеска пропаганда“. Методите, с които трябва да се повлияе на арменското население да не се изселва, са доклади, индивидуална разяснителна работа и лектории. Вестник „Ереван“ публикува множество материали, свързани с преимуществата на социалистическия строй, с българо-съветската дружба и като цяло целящи приобщаване на арменците към идеите на марксизма-ленинизма²⁸. Отчетният доклад на дружество „Ереван“ за периода 1962-1966 г. показва разбирането на ръководството му, че изселването всъщност е резултат от желанието на арменското население да осигури на себе си и най-вече на децата си по-добър живот. Това обуславя и схващането, че към желаещите да се изселят не бива да се подхожда като към врагове, а като към заблудени хора, които вярват в преимуществата на капиталистическия строй, поради което се нуждаят от „продължителна, търпелива политическа и възпитателна работа“²⁹.

Известна светлина върху изселването хвърлят и публикуваните на отделни места през последните години кратки спомени за тези събития. Например Крикор Асланян помества в спомените си след-

²⁸ Пак там.

²⁹ Документ №2.7 в сборника.

ния разказ за събитията: „В периода 1963-67 година някои арменци започнаха да се изселват за САЩ, минавайки през „чистилицето“ Бейрут. Формулата беше отказване от българско гражданство чрез съда. Мнозина успяха да заминат благодарение на това, че подариха на отговорни „другари“ апартаментите си или дадоха значителни суми в долари. На нашите сбирки това се коментираше полу на сериозно, полу на шега. Все някой питаше какво става с „вапора“, или кога пристига „вапора“ (кораба). С този вапор ставахме, с него лягахме известно време. Но по-голямата част от приятелите ни не се качиха на „вапора“. Останаха да градят „зрелия“ социализъм, докато презря и го изхвърлиха на боклука...“

Изселването на арменците в период 1962-1969 г. е уникално явление за социалистическа България, защото позволява на голяма група от населението, макар и индиректно, да емигрира в САЩ – архивраг на социалистическия блок в годините на Студената война. То обаче не е специфичен български феномен, а част от подобна емигрантска вълна, обхванала малко по-рано арменските общности в Румъния и в Гърция. Изселването става възможно, на първо място, поради особения характер на арменското малцинство, запазило своите връзки с голямата арменска диаспора по света, която чрез АНЧА съдейства на процеса и активно подкрепя изселниците. Притиснати от политиката на тоталитарния режим, насочена към стесняване на частната инициатива и ограничаване на правата на религиозните малцинства, много арменци виждат в създалата се възможност шанс да осигурят на децата си по-добър живот извън социалистическа България. Именно това е причината решилите да емигрират да търсят „връзки“ и да подновяват периодично молбите си за отказ от българско гражданство.

Очевидно пропагандните мероприятия и „разяснителната работа“ срещу живота в „капиталистическия рай“, вменени като задължение на дружество „Ереван“, не постигат желан ефект (съответно и пропагандните клишета за „капиталистическата диверсия“, „вражеската пропаганда“ и т.н.). Молбите за отказ от българско гражданство

се увеличават всеки път, щом се разбере, че властта либерализира режима за емигриране. БКП явно няма ясна стратегия как да действа в случая с арменската изселническа вълна от 60-те години на ХХ век, защото ту разрешава изселването, ту го забранява, ту се опитва да го контролира. При всички случаи обаче непоследователната ѝ политика създава предпоставки за безпринципни решения, корупция, човешки драми и напрежение в общността.

Поради непълната документална информация е трудно да се прецени какъв е точният брой на всички изселили се арменци през този период. Съгласно наличните официални данни става дума за общо около 450 семейства както от първата изселническа вълна (1962-1963), така и от втората (1965-1969). Това отговаря на над 7% от цялата арменската общност в България, която в този период наброява около 22 000 души. Трябва да се има предвид, разбира се, че близо половината от преписките за отказ от българско гражданство остават нерешени. През 1969 г. властта окончателно забранява изселването, очевидно притеснена от увеличаващия се брой арменски семейства, които желаят да напуснат държавата и от негативния пропаганден ефект, който това ще има в страната и чужбина.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

- Асланян, Крикор. *Моят роден град София*. София, 2012.
- Бохосян, Михран. *Арменците в София. Исторически очерк*. София, 1999.
- Българи и арменци заедно през вековете. София, 2001.
- Бюксеншютц, Улрих. *Малцинствената политика в България: Политиката на БКП към евреи, роми, помаци и турци 1944-1989*. София, 2000.
- Василева, Бойка. *Миграционни процеси в България след Втората световна война*. София, 1991.
- Владиминова, Надя. *Опазване и съхраняване на културното наследство на арменците в България: актуално състояние и проблеми*. Русе, 2018.
- Груев, Михаил. *Между петолъчката и полумесеца. Българите мюсюлмани и политическият режим 1944-1959*. София, 2003.
- Исторически, културни и литературни контакти между българи и арменци*. София, 1998.
- История на арменските училища в България. София, 2004.
- КРДОПБГДСРСБНА, *Държавна сигурност и малцинствата. Документален сборник*. София, 2015.
- Личева, Амелия. *Литературен форум*, бр.19/май 2002.
- Мицева, Евгения. *Арменците в България – култура и идентичност*. София, 2001.
- Назърска, Жоржета. *Културно-историческото наследство на*

- етническите и религиозните малцинства в България: опазване, съхраняване и социализация*. София, 2014.
- Назърска, Жоржета. *Културното многообразие на България: социодемографско проучване на арменската колония в Стара Загора (20-60-те години на ХХ в.)*. – В: *България в културното многообразие на Европа*. София, 2009, с. 666-676.
- Ненов, Николай. (съст.) *Тихите арменци*. София, 2002.
- Овнанян, Сурен. *Армено-български исторически връзки и арменските колонии в България през втората половина на ХІХ век*. София, 1972.
- Прешленова, Румяна. *От иредентизъм към дефанзивен национализъм: България след Първата световна война*. – В: *Маски долу! Национализмът на Балканите през ХХ век*. София, 2018, с. 211-243.
- Самарджиев, Божидар. *Арменският въпрос и Англия (1894-1897)*. София, 1994.
- Стоянова, Пламена. *Циганите в годините на социализма. Политиката на българската държава към циганското малцинство (1944 – 1989)*. София, 2017.
- Хаджолян, Мазис. *Арменски родове в град Варна*. Варна, 2010.
- Бадалян, А. *Армянская колония США и ее связи с Советской Арменией в 1945-1985 годах*. – Вестник архивов Армении, №2/2003, с. 90-125.
- Земсков, В. *Рождение „второй эмиграции“ (1944-1952)*. – Социологические исследования, №4/1993, с. 3-24.
- Мкртчян, Тагуи. *Армянская диаспора в США (1960-е – 1990-е гг.)*. Диссертация. Тамбов, 2015.
- Торлакян, Мисак. „Вместе с моими днями“ (продолжение). – АНИВ, №1 (28), 2010.

Хачатрян, К. *Советско-турецкие отношения на начальном этапе „холодной войны“ и армянский вопрос (1945-1949 гг.)*. - Российско-Армянский (Славянский) государственный университет. Оглавление из материалов научной конференции, посвященной 200-летию МИД России.

Displaced Persons Act of 1948 // *U.S. Immigration and Naturalization Laws and Issues: A Documentary History* / Ed. by: LeMay M.

Mardikian, George. *Song of America*. Salt Lake City, 1956.

Zadoyan, Hratch. *Our Brothers' Keepers: The American National Committee to Aid Homeless Armenians (ANCHA)*, SIS Publications, 2012.

Ганалаян, Тигран. *Емиграцията на арменците от България (1950-1970) на арменски език*. Благодарим на Shushan Khachatryan за безвъзмездния превод на този текст.

ДОКУМЕНТИ

ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ
НА
БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ (ЦК НА БКП)

Отдел „Пропаганда и агитация“

Указание на отдела [до] окръжните
комитети на БКП [ ] във връзка с изпълнение ре-
шението на Секретариата на ЦК на БКП от 21
март 1969 г. за спиране масовото изселване
на арменци от България.

[след март 1969 г.]

Ксерокопие
7 л.

П II

ЦЕНТРАЛЕН ПАРТИЕН АРХИВ

Ф. 1, оп. 40, а. е. 260